

Дати

Володимир Поліщук

ЛЕОНІД СМІЛЯНСЬКИЙ І ЙОГО ТВОРИ В КОНТЕКСТІ ДОБИ (До 100-річчя з дня народження письменника)

У нинішню добу переоцінок цінностей ім'я Леоніда Смілянського лишається ніби осторонь, у затінку, його не називають ані серед мучеників, ані серед тих, хто виявляв не те що лояльність, а запопадливу прислужливість тоталітарному режимові. Що криється в такому мимовільному замовчуванні? Як на мене, є тут якась прихована недобра потенція, котра за певних обставин може спровокувати необізнаного читача до таких, скажімо, висновків: не говорять нині про Смілянського (чи когось іншого), — отже, є на те причина. Тим паче, що, здається, і друкувався він досить-таки регулярно в усі часи, і ...-томники мав і т.ін. Тож важливо зараз, коли твориться нова концепція українського письменства, коли визначається істинне (хочеться вірити в це!) місце кожного митця в літпроцесі, не натворити нових “плям”, не сформувати свідомо чи мимохіть нової когорти “незаслужено забутих” чи “призабутих”, уберегтися від категорично прокурорських інтонацій хоча б лише за те, що вбереглась людина від Гутабу чи не йшла ва-банк у критичних ситуаціях.

Свого часу в ювілейній статті, присвяченій Петрові Панчу, про це попереджав Олесь Гончар, зауваживши, що “крикливе верхоглядство навряд чи здатне об'єктивно оцінити всю складність і трагізм тих часів. Чиїсь долі були нещадно зламані, хтось, впавши у відчай, змушений був відступити перед силами зла, та чимало було й таких, чий дух знайшов у собі силу самозберегтись. Бачили ми, що далеко не всі втратили людську і національну гідність, і саме вони ставали прикладом витривалості, підтримували й багатьох молодших своєю негучною мовчазною мужністю”¹.

Так, Леоніда Смілянського доля вберегла від фізичних знущань, від “п'ятирічок” і “десятирічок”, зате повною мірою піддала репресіям моральним, які завдавали, мабуть, не меншого болю, ніж тортури фізичні. І, думається, до Смілянського з повним правом можна прикласти ті останні Гончарові слова про митців з негучною мовчазною мужністю. Людина вродженого інтелігентного складу, “добра, привітна, душевно багата” (Л.Новиченко), “лагідна, тактовна” (М.Шумило), Леонід Іванович стійко “тримав удари”, і тільки йому одному була відома їхня ціна. В “активі” Леоніда Смілянського є і твори заборонені, і замовчувані, і “другі редакції”, і розгромні статті про письменника. Та про все це нижче.

Немає потреби писати тут про умови, в яких існувала українська література протягом кількох радянських десятиліть — 30—80-х. Зрозуміло, що за тих обставин не віддатися цілком на поталу молохові тоталітаризму вже саме собою чимало важить. Тим паче тоді, коли талант за найменшого просвітку знову й

¹ Гончар Олесь. Столітній Панч // Літературна Україна. — 1991. — 4 липня.

знову нагадував про себе як про явище, до кінця не скорене. Багато в чому саме таким був Леонід Смілянський.

Він прийшов у літературу в другій половині 20-х років, у період бурхливих і драматичних пристрастей і борінь. Цілком природно, що літераторові-початківцю, вихідцеві з родини залізничника конотопських майстерень — та й сам Л.Смілянський за першою фаховою освітою був залізничником, — своїм революційно-пролетарським максималізмом припали до художнього смаку, туманили уяву ідейно-естетичні платформи “Гарту” — ВУСППу і “Молодняка”. Юнак цілком свідомо віддавав своє обдаровання на службу “атакуючому класові”, на службу революції, а отже, цілком свідомо обмежував і власну творчу свободу. Однак навряд чи молодий письменник, як і його численні побратими, розумів усі можливі наслідки такого самообмеження. Власне, письменницьке самообмеження насправді було обмеженням, так би мовити, “зовнішнім”, суспільним, ідеологічним, за яким література (і літератори) ставали “коліщатком і гвинтиком”...

Річище, в яке влада хотіла б спрямувати літературний потік, стало чітко визначатися в другій половині 20-х, коли художність творів поступово переводилася з визначальних оціночних критеріїв на другий план, натомість гіпертрофовано підносилося роль соціальності, яка зовсім скоро набула в літературі потворної оголеності, перетворивши красне письменство на “державний трест по виробництву “охудожнених” ідеологічних стереотипів” (І.Дзюба). Досить показова з цього погляду реакція критики на перший об’ємний твір Л.Смілянського — повість “Машиністи” (1927), присвячену темі громадянської війни, яка на той час уже стала свого роду “канонем”.

Письменник і справді потрапив у “схему”. Щоправда, в тих же “Машиністах” критика знаходила й цілком видимі зернинки художніх знахідок, які свідчили про немале обдаровання Л.Смілянського. До честі прозаїка, він загалом дослухався до висловлених зауважень, і вже в наступних його повістях рівень художності помітно вищий, аніж у “Машиністах”. Але парадокс... Ті наступні твори Леоніда Смілянського на сьогодні лишаються фактично недоступними широкому читачеві, забутими, тоді як “Машиністи” популяризуються. Йдеться насамперед про повісті “Мехзавод” (1930) і “Периферія” (1933), які насправді не вписувались цілком у визначені вже тоді рамки.

Об’єктивістська позиція автора значною мірою детермінувала гуманістичне звучання повістей, нерідко через таку “нелюбу” для соцреалізму естетичну категорію, як трагедійність. І в цьому теж бачиться позитивна позиція Л.Смілянського. Важливим і загалом не традиційним для творів про “героїку індустріалізації” є те, що рубіж осмислюваних у повістях “Мехзавод” і “Периферія” конфліктів проходить не тільки по лінії класово-ідеологічного протиставлення, а й через психологічно виважені характери героїв. І в осмисленні суспільних подій, і в характеротворенні прозаїк не надто ховав свої симпатії чи антипатії, але при цьому залишав помітний простір для “плюралізму” думок і оцінок, а отже, досягав певної рельєфності зображуваного, уникав прісної однорівності й дидактизму.

Врешті-решт, попри численні ознаки минушості, сучасний читач знайде в прозі Л.Смілянського початку 30-х років чимало тез із “теорії й основ тоталітаризму”, які нині звучать особливо викривально, та й у попередні роки могли викликати в уважного читача “несвоєчасні” думки. І в цьому теж одна з причин “забутості” творів. Скажімо, показове тут “філософствування” щодо комуністських засад комсомольця Писанки (“Мехзавод”); у “Периферії” про ту ж “комунізацію” розмірковує стара жінка, зображена як “пережиток минулого”; а слова

божевільної Насті, епізодичного персонажа твору, просто вражають пророцтвом: “— А що — доторгувалися!.. Скоро й ноги вашої не буде на базарі — поженуть вас, щоб ви попухли з голоду, а людей хай кооперація годує... Моліть, сукині сини, бога, щоб відклав кінець світу... — Нічого... Люди прокляті... Вони забули, що скоро один одного їстимуть — таку їм бог кару готує”.

Ці рядки писалися в 1930-му, надруковані саме в рік страшного голодомору. Подібних пророчих реплік і монологів у повістях Смілянського чимало, і, як правило, вкладені вони в уста недоброзичливців соцбудівництва. “Це надзвичайно цікава особливість, — пише І.Дзюба, — мабуть, більшості творів 30-х років, до якої нам ще доведеться звертатися: вкладена в уста негативних персонажів “злостива” критика через десятиліття прочитується зовсім інакше, а численні “ворожі” пророцтва, висміяні в цих текстах, на жаль, збулися, інколи з надлишком”².

От тільки хто знає, як сам автор пережив у чорних 30-х передбачення своїх героїв, коли про його “Мехзавод” і “Периферію” критика похмуро мовчала, коли один за одним безслідно зникали колеги по письменству. Можна припустити, що дуже нелегко, бо Л.Смілянський вдався до “літературної самодисципліни”. Принаймні в “Зустрічах” прозаїк уже не так рішуче, як раніше, оцінює суспільне буття; об’єктивізму в його творах явно поменшало. А найбільшою поступкою владі стала повість “Сонячний берег” (1938), і письменник уже тоді, очевидно, розумів це, бо залишив твір у журнальному варіанті, без окремого перевидання, не включав і до наступних своїх книжок. Написаний серед мороку страху і репресій, “Сонячний берег” запам’ятовується саме надмірною “сонячністю”. Це був, гадаємо, “дипломатичний” хід письменника, продиктований інстинктом самозбереження. І не варто кидати якихось непримиренних докорів митцеві, тим паче з висоти літ, бо це було б щонайменше некоректно.

Трагічні тридцяті закінчувались для Л.Смілянського у його стосунках із тоталітарним режимом неоднозначно. Безперечно, письменник був помітно залежний від влади, і щодалі більше, та все ж його мистецьке “я” не було зламане.

Задум письменника звернутися до історико-біографічного жанру — крок на перший погляд досить несподіваний. І пояснити його лише тим, що Л.Смілянський “щасливо пригадав, що володіє фахом не лише письменника-белетриста, а й літературознавця” (Л.Новиченко), було б недостатньо. Однак більш логічні інші припущення. Зазнавши творчої невдачі в “Сонячному березі”, та все ж прагнучи бути “на віддалі” від дуже підступних тем сучасності, прозаїк і звертається до історико-біографічної прози. Аналогічна ситуація склалася в другій половині 60–70-х років, коли активізувався саме історичний жанр. У творчій спадщині Л.Смілянського чітко проглядаються три основні тематичні масиви: робітнича тема, воєнна тема й історико-біографічний жанр. Забіжімо трохи наперед і відзначимо цікаву деталь: на відміну од перших двох, написаних, так би мовити, компактно, історико-біографічний цикл творився в різні періоди життя письменника, і Л.Смілянський звертався до історико-біографічної теми, як правило, після жорстоких, несправедливих і грубих нападок послужливо-вульгарної критики. Так було в 1944–1945 роках, коли він написав п’єсу про І.Франка, так сталося і в 1952–1953 роках, коли з’явилися “Червоні троянди” — твір про Лесю Українку. Та й наступна велика робота — роман “Поетова молодість” — теж підтвердження означеної тенденції.

² Дзюба І. Пятьдесят лет спустя: Украинская литература 30-х годов — глазами 80-х // Дружба народов. — 1989. — №4. — С. 216.

Історико-біографічна тема була для нього своєрідним прихистком, певним відходом од немилосердної буденщини. Але очікуваного спокою письменник не знайшов і тут. Його почали “дружньо поправляти” з самого початку — з “Михайла Коцюбинського”. І не хто-небудь, а сама газета “Правда”. Авторів радили додати у повість, навіть без того ідеологічно переперчену, ще більше цілком тенденційних “акцентів” і “штрихів”. Зокрема, висока інстанція вказувала, що Михайло Коцюбинський не міг бути таким самотнім, яким він зображений тут, що він здійснював тісний зв’язок двох літератур. Принаймні, в першій редакції повісті не було зворушливих картин зустрічей Коцюбинського з Леніним на Капрі, — в другій вони з’явилися. Гострішими й категоричнішими стали акценти й щодо українських лібералів (Чикаленка, Симиренка та ін.) та письменників-“декадентів”, яким, звісно, не дотягнутися до Буревісника революції, котрому “нещодавно Ленін допоміг... розібратися у складній політичній ситуації і змінити деякі помилкові позиції в партійній дискусії...”. Влада вкотре “скоригувала” політ думки і фантазії письменника, що призвело до ще більших художніх втрат повісті, підкреслило заданість багатьох сюжетних вирішень і, водночас, згубність усіляких силових привнесених впливів.

Велика Вітчизняна війна ввійшла у творчу біографію Л.Смілянського досить яскравою сторінкою. Письменник майже одразу відчув “дух свободи”, який оселився в народі, поринув у плідну творчу роботу, водночас редагуючи газету “Література і мистецтво”. На нашу думку, внесок Смілянського в розробку воєнної теми досі повною мірою не поцінований. Адже ніхто з його сучасників у 40-х роках стільки про війну не написав: роман, п’ять повістей, низку новел і публіцистичних статей. І всі вони, особливо твори “великої” прози, заслуговують на увагу читача, причому часто як перші твори подібного жанру й теми в українській літературі. Звичайно, як на нинішній слух і смак, то закладені у його творах ідеї можуть здатися не надто сміливими, але їх треба поціновувати за мірками того часу, коли будь-які найменші паростки вільнодумства були подією, знаком громадянської і мистецької мужності їх автора.

Гуманізуючу сутність своїх творів і героїв він базував саме на ідеях патріотизму, вірності землі батьків, її віковичній історії, на осуді національного нігілізму. Варто виписати самі тільки назви творів, і така тенденція стає цілком видимою: “Золоті ворота”, “Дума про Кравчиху”, “Софія”, “Євшан-зілля”. У “Софії”, приміром, проблема національного звучить відкрито і виразно. До речі, саме через це повість аж до 1991 року (збірка “Золоті ворота”) єдиний раз побачила світ у журнальному варіанті (“Українська література”. — 1944. — № 1), а “Євшан-зілля” — тільки у книжці видання 1943 року. Причину такого замовчування можна зрозуміти, погортавши підшивки “Літературної газети” за 1945–1946 роки. Нинішня “Літературна Україна” вже друкувала матеріали про розправи в другій половині 40-х над О.Довженком, М.Рильським, Ю.Яновським, В.Сосюрою та ін. Передували тим розправам присутні суспільні зміни. Корінний перелом у ході війни став одночасно і поворотом до порядків довоєнних у духовній сфері, періодом “закручування гайок”. Короткочасна відлига періоду війни закінчувалась, а твори, написані під її благодотворним впливом, лишались, як і їхні автори. Оговтавшись від страху, апологети режиму одразу взялися ставити “на місце” вільнодумців, а для цього вкотре запрацював на повну силу ярлик “буржуазного націоналізму” — безвідмовний каральний важіль імперської тоталітарної системи.

Одним із перших, услід за Довженком, зазнав удару Леонід Смілянський зі своєю повістю “Софія” (1944). Відбулося це на пленумі СРП СРСР у травні 1945 року в доповіді М.Тихонова.

Через рік, готуючи “базу” для сумнозвісної компартійної постанови про журнали “Звезда” і “Ленинград”, подібні оцінки повісті з’явилися в кількох передовицях “Літгазети”. Ще через рік, уже “на виконання” постанови 1946 року, щодо прозаїка і його “Софії” висловився О.Корнійчук:

“...Деякі літератори не зовсім вірно зрозуміли наш радянський патріотизм... Вони оплакували Київ Лаври, Київ Софії, а не Київ — радянську столицю. Вони говорили про народ, але не згадували, або згадували рідко (виявляється, і згадувати треба було не менше певної кількості разів. — *В.П.*) про партію більшовиків, про радянський уряд, про нашого великого Сталіна. Знайшлися, на жаль, серед нашого колективу навіть такі, як Смілянський, який написав буржуазно-націоналістичний твір. Він виступив проти російського народу”³. Далі — в подібному ж дусі й тоні йдеться про Довженка, Рильського, Сенченка, Яновського, Кирилюка, яким чіплялися ті ж ярлики.

У “Софії” літературно-репресивна рать, окрім виразної національної проблематики, безпомилково відчула і значний гуманістичний зміст, найперше спрямований проти теорії “людини-гвинтика”. Важливо підкреслити, що повість Л.Смілянського була одним із перших (услід за “Україною в огні” О.Довженка) творів в усій радянській літературі, зокрема, прозі, в яких на тлі смертельного двобою з фашизмом принципово ставилися проблеми гуманізації суспільства й особистості, об’єктивно заперечувалися антигуманні тогочасні ідейно-моральні постулати. Отже, лише послаблені пута влади явно сприяли тому, що талант розправив крила.

Відчувши “дух свободи” на початку війни, Л.Смілянський так само відчув і крижані вітри несвободи в її кінці. Митець знову відступає, вдається до історико-біографічного жанру (п’єса про І.Франка “Мужицький посол”), а ще через певний час — до творів для дітей (відома повість “Сашко”). Драматичний твір письменникові явно не вдався через ту ж таки політичну заангажованість, “образ Франка у Смілянського вийшов якийсь зменшений у масштабах, п’єса не віддає могутнього духу Франка...”⁴. Письменник укотре був міцно “впійманий світом”, кажучи відомими сковородинськими словами.

У “Сашкові”, який приніс авторові неабияку популярність серед школярства, Л.Смілянський знову дихнув вільніше. Думалося, мабуть, що гірші часи вже позаду. Та поза пильним оком вульгаризаторської критики не залишався жоден літературний цех. Прозаїк, виявляється, не показав “значення піонерської організації в процесі виховання радянських дітей”⁵, і знову ж таки, не викрив до кінця “мерзенних зрадників українського народу — буржуазних націоналістів”. Незабаром з’явилася друга редакція “Сашка”...

1952 року письменника знову не минула караюча десниця “розуму, честі й совісті”. На цей раз уже не опосередковано, а безпосередньо, вустами тогочасного керівника ЦК Компартії України Л.Мельникова та ще й у “промові №1” — звітній доповіді XVII з’їзду КП(б)У в 1952 році. За що ж його розпинали цього разу? Цитую за “першоджерелом”:

“Вже в цьому році вийшла з друку збірка оповідань Л.Смілянського “Сад”, до якої включено оповідання “Золоті ворота” (цей твір є невеликою повістю. — *В.П.*), що містить помилки націоналістичного характеру. В цьому оповіданні Смілянський протиставить село місту, твердить, що тільки село є поставщиком

³ Корнійчук О.Є. Про виконання Спілкою радянських письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали “Звезда” і “Ленинград” // Літературна газета. — 1947. — 25 вересня.

⁴ Шаховський С. Нотатки про історичний жанр // Літературна газета. — 1945. — 1 листопада.

⁵ Іліаді О. Становлення характеру // Жовтень. — 1952. — №1. — С. 119.

здорового народонаселення, джерелом і охоронцем національних традицій українського народу. А ці традиції автор бачить у біологічних властивостях людей, а не в їх соціалістичній свідомості. Він не бачить нового, радянського Києва і його людей, вся увага письменника звернута тільки в далеке минуле. Це ідейно-порочне оповідання не тільки не розкритиковане, а кочує із збірки до збірки, розхвалюється деякими письменниками як зразок соціалістичної романтики”⁶.

Варто поміркувати, чому це так пізно помітили “крамолу”, чому її не викрили раніше — скажімо, в році 1947-му, такому пам’ятному для українського письменства. Думається, тут прихований дуже промовистий факт. Пригадаймо, до речі, що всього лише роком назад, у 1951-му, нищівній критиці був підданий В.Сосюра за вірш “Любіть Україну”, теж написаний задовго до цього. Так, після ідеологічних погромів 1946 — 1948 років на ниві українського письменства не виросло нічого такого, за що б могло зачепитися око партнаглядача чи його численних прислужників. Але зашпори страху, нагнані відомими постановами кілька років тому, потихеньку виходили, “пильність” притуплялася. Настав час реанімувати страх, актуалізувати драконівський подих режиму. Всі ми, нині суцці, добре пам’ятаємо, якою луною відгукувались подібні “височайші проробки”.

Одразу після XVII з’їзду у пожежному порядку збираються секція прози та комісія критики й теорії літератури, на спільному засіданні яких творчість Л.Смілянського аналізується і розглядається через ідеологічний мікроскоп. Не тільки “Золоті ворота”, а й “Дума про Кравчиху”, “Євшан-зілля” трактуються як націоналістичні, знову пригадується “Софія”... Можна тільки здогадуватися, що коїлось у вразливій душі письменника під час жорстоких і несправедливих звинувачень. Він не каявся, не “роззброювався” на шпальтах газет, не клявся у вірнопідданості. Але, безперечно, погромницька кампанія не могла не позначитись на його творчості. Втретє звертається митець до історико-біографічного жанру. “Червона троянда”, п’єса про Лесю Українку, стала твором скороминущим, на ньому явно відчувалась печать несвободи, душевної скутості письменника.

Хрущовська “відлига” дала митцям іще одну можливість більш-менш вільного вияву таланту. На рубежі 50 — 60-х років Л.Смілянський написав роман “Поетова молодість” — помітне явище в українській художній Шевченкіані. Перо прозаїка відчувало певну розкутість, але, на жаль, тільки певну, бо десятиліття тотального пресингу виробили в письменникові “внутрішнього редактора”, перебороти якого було, мабуть, несила.

“Поетова молодість” — цю лебедину пісню Л.Смілянського — критика зустріла схвально, і лише голос молодого тоді Євгена Сверстюка пролунав дисонансом. Критик зауважив, що романний Шевченко “нагадує справжнього Шевченка не більше, ніж метелик орла”⁷. Наталя Шумило розповіла авторові цієї статті, що завжди стриманий Л.Смілянський різко й болісно зреагував на статтю Є.Сверстюка у приватній бесіді з М.Шумилом. Гірка іронія долі: письменник не сприйняв критики тієї, до якої, мабуть, варто було б прислухатися. Є.Сверстюк же підійшов до оцінки роману з максималістськими мірками, не взявши, очевидно, до уваги того, що тоді вже й об’єктивно і суб’єктивно Л.Смілянський не міг позбутися пут “усвідомленої необхідності”. Як тут не погодитися зі словами Ліни Костенко, що в “заблокованій культурі письменник підлягає деформаціям, часто непоправним”⁸.

⁶ Звіт ЦК КП(б) України — К., 1952. — С. 53–54.

⁷ *Сверстюк Є.* У пошуках єдиного образу // Дніпро. — 1963. — № 2. — С. 155.

⁸ *Костенко Л.* Геній в умовах заблокованої культури // Літературна Україна. — 1991. — 26 вересня.

У цьому трагедія Леоніда Смілянського і багатьох його сучасників, понівечені творчі долі яких є гнівним вироком тоталітаризмові, його атмосфері бездуховності, цинізму і сваволі.

Та навіть у не завжди рятівному для себе історико-біографічному жанрі митець зумів виразити власні патріотичні, українолюбні почуття, таким чином продовживши ідеї воєнної прози. Адже своїми творами письменник ще раз освітив вершини українства, пророків і носіїв духу нашого народу – Шевченка, Франка, Лесю Українку, Коцюбинського.

Так, протистояння Л.Смілянського владному режимові не завжди було послідовним, але воно було. Письменник під тиском обставин нерідко поступався завойованими мистецькими позиціями, та у своєму відступові ніколи не здавав останнього рубежа – власну совість. Можливо, саме мовчазна, пасивна непоступливість Л.Смілянського особливо дратувала можновладців від партії і літератури. Адже, здавалося їм, подолання письменницького і людського “я” було таким близьким. Не вийшло...

м. Черкаси

ПАМ'ЯТКА ДЛЯ АВТОРІВ

Журнал “Слово і Час” висвітлює питання історії, теорії та сучасної практики літературного руху, загальнокультурного життя. Виходячи з принципів об'єктивності та плюралізму, редакція не вважає за обов'язкове поділяти всі погляди і положення авторів, завдяки чому зберігає і природний ґрунт для конструктивної полеміки.

Неодмінними вимогами до матеріалів, що подаються на розгляд редколегії, є достеменність наведених фактів, посилань на всі використані джерела, точність у цитуванні.

Статті та інші матеріали (крім листів) подаються до редакції українською мовою, обсягом не більше друкованого аркуша; посилання розміщуються внизу сторінки.

Статті подавати в комп'ютерному наборі — як текстовий файл без переносів у словах у текстовому редакторі Microsoft Word (від 6-ї версії) у розширенні RTF на стандартній дискеті; можна надсилати електронною поштою (E-mail: jour_sich@iatp.org.ua; www.word-and-time.iatp.org.ua).

До дискет (бажано продублювати текстовий матеріал на 2-х дискетах) обов'язково мусить бути подана виразна роздруковка статті у 2-х примірниках, виконана шрифтом не менше 14 кегля через 2 інтервали 28 рядків на сторінці.

До статті додається анотація (до 5-ти рядків) — для розміщення на веб-сторінці.